

זאב קיצים

'דרשן הדור' – רבי נחמן מברסלב כדרשן

מבוא

בשנים האחרונות אנו מוצאים עניין גובר והולך בדמותו ובכתביו של ר' נחמן מברסלב (תקל"ב – תקע"א). תורתו, המשלבת בדיוקנות כה רבה יסודות דרשניים וסיפוריים מכילה יסודות חשיבה מפתיעים ומקוריים (המזכירים לא אחת צורות חשיבה מודרניות ופוסט מודרניות, אם לא למעלה מכך), ומצטרפת לאישיות יוצאת דופן, מסקרנת וכריזמטית.

למרות העיסוק הרב משנתו של ר' נחמן ובדמותו, הן בגישה מחקרית והן מתוך גישה הגיוגרפית חסידית, נראה כי עיקר העיסוק הוא בתכנים של תורתו ופחות מכך בצורה, דהיינו בצורות השונות של ההיגדים בהם השתמש ר' נחמן – הדרשה, האמירה והסיפור.

עבודה זו תעסוק בעיקרה בצורת ההיגד של הדרשות שיצר ר' נחמן. אנסה לעמוד כאן הן על מרכיבי הדרשות והן על משמעותו של האקט הדרשני בתורת ברסלב. בנוסף, אשתדל להוכיח כי 'דרשן' היא אחת מן ההגדרות שדרכם ראה ר' נחמן את עצמו, ואת תפקידו הרוחני-חברתי.

במידה רבה עבודה זו רק מלקטת פירושים משולחן גדול, והיא נוגעת נגיעה חטופה בלבד בעניינים החובקים את התורה הברסלבית כולה. הדיבור היוצר מציאות, תפקידו של הצדיק, היחס בין הצדיק ועדתו ועניינים נוספים שאגע בהם במסגרת זו הריהם בבחינת קריאת כיוון לעיון רחב ומקיף יותר. עבודה זו היא, אם כן, ניסיון ליצור 'הצצות' קצרות ומהירות אל דמותו של ר' נחמן, באספקט הדרשני של דמות זו.

עובדה היא, כי בכל הנוגע לדרשות של ר' נחמן, קיים עיסוק מועט מאוד בפענוח הכללים הדרשניים והצורות ההרמנויטיות - דרשניות שלו. העיסוק המועט בתחום זה נובע, בין השאר, מן הבעיה להגדיר קטגוריות ברורות, שבעזרתן ניתן יהיה לנתח את

היסודות הדרשניים. שאלות כגון מהם דרשות 'פשוט' ובמה הן שונות מדרשות 'דרש', מהו 'קישור אסוציאטיבי' ואיזה קישור נחשב 'מבוסס' יותר, באיזו מידת מחויבות לטקסט ולהבנתו נאמרת הדרשה ובאיזו מידה הדרשה היא 'חופשית' מן הצמידות לטקסט המקור, מחייבות קריטריונים ברורים ואובייקטיביים בכדי להתייחס אליהן. נראה כי בתחום המחקר הדרשני בכללותו נעשתה מעט מאוד עבודת פענוח של הקודים הדרשניים, ובתחום הדרשה החסידית נעשה אף פחות.

רשימה קצרה ומעניינת מאד היא הרשימה שערך ר' אברהם ב"ר נחמן חזן בהקדמה לספרו 'ביאור הליקוטים'¹, והנדפסת בקצרה בהקדמות המצורפות להוצאות המודרניות של הספר ליקוטי מוהר"ן תחת הכותרת 'ח"י כללים ללימוד בספר הקדוש ליקוטי מוהר"ן'. ברשימה זו ערך ר' אברהם מעין 'מידות' בהם נדרשת תורת ר' נחמן. רשימה זו היא הכלי היחיד הקיים, המתייחס ישירות למתודות הדרשניות של ר"נ. אתייחס כאן לחלק מן העקרונות שמציב ר' אברהם, ואבחון אותם.

ר' נחמן עצמו התייחס לא אחת לצורות ההיגד שבחר, וייחס להן חשיבות רבה. בהזדמנות מסוימת הוא מכנה את עצמו 'דרשן הדור'², ובהזדמנות אחרת הוא מכריז שמעתה והלאה יתמקד דווקא בסיפורים, ולא בדרשות³. סימנים אחרים מעידים כי לצורת ההיגד יש משמעות תיאולוגית בתורתו של ר"נ. הדרשה או הסיפור אינם רק אמצעי להעברת מסרים ותכנים אלא גם מהווים, במידה רבה, את המסר עצמו⁴. ההיגד, האקט של אמירת הדרשה או הסיפור נתפס על ידי ר' נחמן כאקט שיש בכוחו להשפיע על המציאות. 'דרשן הדור', כפי שכינה ר' נחמן את עצמו, מקביל למושג 'צדיק הדור' הפועל ישועות. היגד הסיפור או הדרשה הופך גם הוא לפעולה של תיקון המציאות⁵. במאמר קצר זה המתמקד, כאמור, בצורת ההיגד הדרשנית של ר' נחמן, אין המקום להעמיק במשמעותם של עקרונות אלו ובמסר התיאולוגי החבוי בהם, למרות שיש להניח כי המשמעות התיאולוגית שמעניק ר' נחמן לאקט ההיגדי שלו חשובה ביותר

¹ הוצאת ישיבת ברסלב, ירושלים תרצ"ה.

² חיי מוהר"ן קמ"ד

³ חיי מוהר"ן קנ"א

⁴ על נקודה זו מעידים בלהט תלמידיו של ר"נ, כיצד חוו את התורה ששמעו כפועלת ישועות ואף ר' אברהם ב"ר נחמן הכניס תפיסה זו ככלל ברשימת הכללים שלו (כלל ד): 'בעניין השגותיו ומאמריו הק', שבאמירתם והתגלותם בעצמו נמשכו ונתגלו אלו התיקונים הנזכרים בהם'. ב'חיי מוהר"ן' כו מעיד על כך גם ר' נחמן עצמו.

⁵ נדייק ונאמר כל הדרשה פועלת בשני מישורים: הדרשה עצמה משנה את המציאות (חיי מוהר"ן תצ"ג) וההיגד משפיע ומשנה גם הוא.

כשמעיינים בצורתו של ההיגד או בתוכנו. לא ארחיב במסגרת זו בנושא זה, הדורש הרחבה מרובה.

נקודה חשובה נוספת הראויה להתייחסות היא היחס המורכב שבין הדרשה לסיפור בתורתו של ר' נחמן. כאמור, ר' נחמן הכריז בהזדמנות מסוימת על שינוי צורת ההיגד שלו, ושמעתה יספר סיפורים. במקרים אחרים ר' נחמן דורש חומרים סיפוריים מן המקורות כדוגמת סיפורי רבה בר בר חנה (רבב"ח), ואף יוצר בעצמו סיפורים המזכירים בצורתם את מעשיות רבב"ח. ידועה אף אמירתו שהתורות שהוא אומר מבוססות על סיפורים⁶. יחס מורכב זה שבין הסיפור והדרשה ראוי היה שייבחן גם הוא בהקשר של הרעיונות המובאים כאן, המתמקדים כאמור, בעיקר בצורת ההיגד הדרשנית של ר' נחמן.

גם בנוגע למטרותיה של עבודה זו חשוב להעיר, כי אין ספק שעל מנת לרדת לעומקה של הדרשנות של ר"נ והעקרונות המרכיבים אותה יש צורך בעבודה רחבה ומקיפה הרבה יותר מאשר רשימה קצרה זו, ולמקומות בהם תתייחס הרשימה שלפניכם ליסודות הדרשניים יש להתייחס כקריאת כיוון וכאבני דרך לעבודה רחבה יותר.

דמותו של ר' נחמן כ'דרשן'

ספרה המרכזי של חסידות ברסלב, שהוא גם ספרו המרכזי של רבה, ר' נחמן, הוא ה'ליקוטי מוהר"ן', שמהדורה ראשונה שלו יצאה עוד בחייו של ר' נחמן⁷. הספר אוגד בתוכו את הדרשות, ה'תורות', שנשא ר' נחמן לפני קהל באירועים שונים, בעיקר בזמנים הקבועים בהם היו מתקבצים אליו תלמידיו הקבועים ואורחים נוספים⁸. הדרשות סוכמו על ידי התלמידים, חלקם מילה במילה מפיו של ר' נחמן וחלקם נתקבצו ממספר סיכומים שערכו התלמידים, ובעיקר מן החומר שאסף ר' נתן שטרנהארץ מנמערוב שאף ערך והוציא את הספר לאור, הוסיף הערות והבהרות והעניק לספר את הגימור הסופי שלו.

ר' נחמן היה 'דרשן', ואת רעיונותיו ומסריו הוא בחר להעביר בצורת דרשה הנאמרת בציבור. הוא בנה דרשות ארוכות, מורכבות ומפולפלות שיש בהם דמיון למתודה הדרשנית של ה"מגיידים" שפעלו באזור. ר' נחמן אף העיד על עצמו, בפניו של המגיד

⁶ חיי מוהר"ן מוהר"ן צ"ד

⁷ קיץ תקס"ח

⁸ חיי מוהר"ן ו

מטירוביצ'ה שהיה בביקור אצלו, שהוא 'דרשן הדור'⁹. ניכר כי דרשותיו של ר' נחמן היו דרשות ארוכות למדי¹⁰ וכי ר' נחמן היה שוקד על הכנתם, ואף על ניסוחם בכתב¹¹. הוא היה מכין טיוטות כתובות לדרשותיו, ומאוחר יותר היה מקריא אותם לפני ר' נתן בכדי שיכתבם¹², ויש שאף הועתקו אות באות מכתב היד עצמו¹³.

בעדותו של ר' נחמן על עצמו, בפניו של המגיד מטירוביצ'ה, שהוא 'דרשן הדור' מצרף עצמו ר' נחמן אל אותם 'דרשנים', כפי שכונו אותם רבנים או 'מגידים' שהיו עוסקים בסוגה ספציפית זו של דרשות בציבור.

דרשנים ומגידים היוו ללא ספק חלק בלתי נפרד מנופה של היהדות המזרח אירופית, ובפרט באזורים כפריים ופריפריאליים דוגמת פודוליה רחבת הידיים בה חי ר' נחמן. ה'מגידים', ה'דרשנים' או ה'מוכיחים' היו, בראש ובראשונה בעלי תורה. למרות היותם אנשי ספר, תפקידם לא הצטמצם בכהונת רבנות במקום מסוים אלא הם היוו מעין 'רבנים נודדים' שהתפרנסו מאמירת דרשותיהם בערים ובכפרים. אכן, בתקופות מסוימות נוהג היה ר' נחמן לנדוד על פני אוקראינה ולומר דרשות בשכר כדרשן מקצועי:

'אחר שבא מלמברג, לא נסע עוד על האוקריינע לומר תורה כדרכו מקודם, מחמת החולאת. ופעם אחת היה מספר בשבת שירה מעניין שבימים הקודמין היה נוסע על המדינה בעיתים הללו והיה אומר שם תורה נפלאה וכו', והיה מספר כמתגעגע ואמר, שכשהיה יושב על העגלה, היה עניין מיוחד. וכשהיה בא לעיר שנסע לשם ויצאו לקראתו ועשו לו כבוד, היה נעשה עניין אחר. כשנכנס אל העיר היה עניין אחר. כשאמר תורה שם היה עניין אחר. אחר כך, כשקיבל מעות היה עניין אחר...'¹⁴

דרשנים כאלו היוו, למעשה, אמצעי תקשורת חשוב ביותר בין הקהילות השונות במארג התרבותי-יהודי של אזורים רחבים. כניסתם ויציאתם מן העיר הייתה נעשית בחגיגות ואף איסוף האנשים אל בית הכנסת נעשה ברוב טקס, כפי שתיאר זאת בהזדמנות אחרת

⁹ חיי מוהר"ן קמ"ד. בביטוי 'דרשן הדור' טמונה משמעות כפולה, זה שדורש לדור וזה שדורש את הדור. ¹⁰ על התורה "חותם בתוך חותם" מיעד ר' נתן שנאמרה לאורך ארבע שעות (!) (חיי מוהר"ן יג). תורה זו, כרבות אחרות, שוחזרה ונכתבה בנוכחותו של ר' נחמן (ליקו"מ כ"ב הערת ר' נתן בסוף התורה).

¹¹ אם כי גם אירועים 'מקריים' היו נכנסים בצורה מאולתרת אל תוך התורה הנאמרת. חיי מוהר"ן כ ¹² חיי מוהר"ן י"ד, י"ח.

¹³ ליקו"מ י, יג, תניינא ע"ח, ע"ט (כתב יד זה הוא טיוטא לתורה שלמה בראשי פרקים). חיי מוהר"ן ל"ז. להוצאות החדשות של הליקוטי מוהר"ן נוספו 'הוספות מכתב יד רבינו' וצורפו בסוף הספר.

¹⁴ חיי מוהר"ן קכח

ר' נחמן עצמו, כשהסביר לתלמידיו בצבעוניות איך הסיפור שסיפר, 'מעשה משבעה קבצנים' ראוי לו להיאמר כדרשתו של דרשן בבית הכנסת של העיר בראד:

ו'אמר שרשאין ליסע לבראד וליכנס בבית הכנסת ולומר להשמש שיקבץ העולם לדרשה ולהכות על השולחן (כנהוג קודם הדרשה להשקיט המיית העם) ולספר להם זאת המעשה'¹⁵.

בהקשר כללי יותר, ובהתייחס אף לדרשות אחרות כגון דרשות חז"ל, ניתן לפענח את מרכיביו של המושג 'דרשן', ולזהות במושג זה מספר קריטריונים שיאפיינו אותו. קריטריונים אלו קשורים למטרות הדרשה, למתודה הדרשנית, ולתפקיד החברתי והציבורי שנושא הדרשן. בדרשותיו בליקוטי מוהר"ן עונה ר' נחמן על הקריטריונים השונים של המושג 'דרשן':

א. הדרשן נותן דרשה לפני קהל.

ב. הדרשן כממלא תפקיד חברתי של מוכיח ומורה דרך. בין השמות השונים המתארים את תפקידו של הדרשן נמצא את השם 'מגיד', כמו המגיד ממזריץ' או מטירוביצ'ה, אך גם את השם 'מוכיח', כגון 'המוכיח מפולנאה', וראוי לעמוד ביתר פירוט על הניואנסים השונים שבין התפקידים. תפקידו של הדרשן היה, מעבר להוראת התורה, גם להוכיח את העם, לעורר את ליבותיהם ולחזקם בעבודת השם. ר' נחמן בדרשותיו מכוון את השומעים לפעולה ולעשייה, בעיקר בתחום שבין האדם לבין קונו.

הדרשן דורש ומבאר טקסט. במאמר זה אנסה להתוות קווים מנחים לצורה שבה מטפל ר' נחמן בטקסטים אותם הוא מנתח. אנסה להתחקות אחר בחירתו את הטקסטים הנדרשים על ידו, והסיבה לבחירה בהם. אעקוב אחר הציטוטים המופיעים בדרשות ואנסה לנחש בעזרתם מהו 'ארון הספרים' של ר' נחמן, ובאילו ספרים הרבה להשתמש בדרשותיו. חשוב לציין ולהזכיר כאן כי מעבר לדרשות המסודרות בספר 'ליקוטי מוהר"ן' קיים אוצר גדול של דברים שאמר ר' נחמן בעל פה שהם אינם דרשות לפסוקים. אמירות אלו המכונות בעגה הברסלבית 'שיחות', נאמרו על ידי ר' נחמן לפני תלמידים מקשיבים, ועסקו בעניינים שונים. שיחות אלו אינם מעניינינו כאן.

¹⁵ חיי מוהר"ן סג

הדרשן כרטוריקן. אנסה לעקוב אחר האמצעים הרטוריים בהם השתמש ר' נחמן, ונעמוד על המבנה האופייני של דרשותיו. נעיין שוב בקריטריונים אלו ונראה כיצד עונה עליהם ר' נחמן בדרשותיו.

א. ר' נחמן כדרשן לפני קהל

כמעט כל דבריו של ר' נחמן כפי שאנו מכירים אותם מן הספרים שנכתבו בשמו (ובראש ובראשונה 'ליקוטי מוהרן' על שני חלקיו, 'שיחות הר"ן' ואוספים אחרים)¹⁶ הם דברים שנאמרו לפני קהל וסודרו על הכתב על ידי התלמידים שישבו וסיכמו בסמוך לזמן אמירת הדרשה.

ר' נחמן היה דורש בזמנים מסוימים אותם קבע שיהיו מיועדים לדרשותיו¹⁷. בעיקר בשבתות מסוימות ובחגים בהם היו מתקבצים אליו התלמידים: בראש השנה ובימים הנוראים, בשבת חנוכה ובשבועות, ובזמנים קבועים נוספים בהם היה נוסע לטשרין וטרוביצה בתקופת הקיץ¹⁸. בסך הכל היו ששה מועדים קבועים לאמירת התורות, באותם זמנים קבועים היו התורות נאמרות בסעודה שלישית. למרות שר' נחמן החשיב מאוד את קביעות הזמן באמירת התורות, ואף כעס על התכנסויות של התלמידים שנעשו שלא באותם זמנים קבועים, מעיד ר' נתן שתורות רבות נאמרו בזמנים בלתי קבועים לאורך השנה כולה. 'לפעמים בליל שבת קודש ולפעמים בשבת בבוקר ולפעמים במוצאי שבת אחר הבדלה, ולפעמים בבוקר בימי החול'. יתרה מזו, ר' נתן מעיד כי לא תמיד ניתן היה להבחין בין שיחה הנפתחת ב'עסקי העולם' או 'על כל מה שנודמן לתוך פינו' לבין המשך השיחה שהפך להיות 'תורה נפלאה'. עבר זמן מה 'עד שהתחלנו להכיר בענינינו ממש שכל שיחתו היא כולה תורה', ועד שהתחילו 'שיחות' אלו לעלות על הכתב. שיחות אלו היוו את הבסיס לספר 'שיחות הר"ן'. ייתכן שהסיבה לכך שהחסידיים רושמים תחילה את התורות ולא את השיחות, נובעת מתפיסתם את ר' נחמן כ'דרשן' הנותן דרשות בלבד, על פי הדימוי שיצר ר' נחמן לעצמו.

ר' נחמן קובע מספר עקרונות בסיסיים המתייחסים למפגש בין הדרשן לקהלו:

¹⁶ יוצא דופן הקונטרס הקטן 'ספר המידות' הבנוי כקונטרס עצות המסודרות לפי נושאים, ואף ספר אחר שר' נחמן ציווה לשרפו והוא מכונה בברסלב 'הספר הנשרף' את שניהם ר' נחמן כתב, ולא דרש בציבור.

¹⁷ חיי מוהר"ן ר'

¹⁸ חיי מוהר"ן ק"ו. הזמנים הקבועים לנסיעותיו היו שבת שירה ושבת נחמו, ושבת נוספת. יש להניח שאלו שבתות שבהם היה נהוג לשמוע דרשתו של 'דרשן' או 'מגיד'.

הדרשן מתפלל

במספר מקומות מדבר ר' נחמן על הצורה בה צריך הדרשן לעמוד לפני קהל. בתורה כ' מתואר איך הדרשן צריך 'להוציא את המים מן הסלע' בתחנונים ובדיבור של תפילה, ולא על ידי ה'מטה', כלומר יכולותיו הלמדניות והאינטלקטואליות. אי לכך צריך הדרשן לעמוד לפני הקהל בתפילה:

'...כשדורש ברבים, וקודם הביאור הוא מקשר את עצמו עם נשמותיהם ושופך שיחו ותפילתו לפני השם יתברך בודאי 'הן אל כביר לא ימאס'... וזה בחינת 'ודברת אל הסלע לעיניהם', שתפילתך תהיה בשעה שהציבור מקובצים, וזה הקהל את העם'¹⁹.

ר' נחמן הופך כאן את האקט הדרשני למעמד ציבורי של קידוש ה'. הקהל הנוכח בדרשה רואה או חש כיצד הדרשן מחדש בתורה, 'מוציא מים מן הסלע', על ידי תפילה ותחנונים. ציבוריות המעמד הופכת את הדרשה ל'תפילה בציבור'. דרשת הטקסטים בכלים המקובלים של י"ג מידות שהתורה נדרשת בהם, הופכת ל'י"ג מידות הרחמים'.

הדרשן בוכה

התלמידים הנוכחים בדרשה חווים את הדרשה כאקט של דביקות עליונה ותפילה של הרב. אכן, במספר מקומות מתאר ר' נתן את ר' נחמן כעומד ברתת ובוזע בפתיחתה של הדרשה עד שכמעט לא יכול הוא לדבר, ורק גמגום נשמע מפיו. בתורה רס"ב מוסיף ר' נחמן ואומר שעל הדרשן לבכות לפני הדרשה. הבכי הוא המעכב ומרחיק את ה'חיצוניים'. לא פעם ראו התלמידים במו עיניהם את רבם פורץ בבכי לפני הדרשה:

'ואמר שבכל עת הקיבוץ שהוא צריך לומר תורה לפני אנשיו אזי ממש הרעש והפחד שיש על כלל ישראל בערב יום כיפור לעת ערב בעת שהולכין לבית

¹⁹ ליקוטי כ' ג. בתורה זו מרחיב ר' נחמן ומוסיף דימויים רבים של לימוד תורה הנעשה בתחנונים. הסלע ממנו יוצאים המים הופך ל'לב העליון', לימוד התורה 'מרכז' את הסלע. דיבורי תורה אלו מכונים בתורה זו 'דיבורים חמים'. בתורה י"ב מוסיף ר' נחמן דימוי של נשיקה, הלימוד תורה 'מתנשק' עם התנא שאת דבריו הוא מזכיר. גם דימוי זה מדגיש את הלימוד כמעשה שמשמעותו מפגש חי עם הבורא או עם התנא, לעומת לימוד הנעשה בלי 'אהבה', או התרגשות ותוחלת. מעניין לציין כי תורה זו כולה נאמרה בעקבות הלום שתוכנו הוא סיפור מקביל לחטא מי מריבה. החלום נפתח במותו של דרשן הדורש לפני קהל מפני ש'נתקרה ונגווע' (חיי פג).

הכנסת. ממש פחד ורעש זה נופל עליו באותה שבת או יום טוב שהוא צריך לומר תורה ברבים²⁰.

הדרשן מתמודד עם ה'למדנות'

מהו תוכנה של תפילת הדרשן? במספר מקומות מדבר ר' נחמן על הסכנה העצומה הקיימת בלימוד תורה שבעל פה. תורה זו 'המשולה ללילה' משתמשת במתודות, בדרכי לימוד, של 'ערמומיות' ושכלתנות. בצורה זו עלול לומד התורה שבעל פה להפוך ל'למדן', שתורתו היא 'חכמה' המשוללת 'תפילה'²¹. הדרשן מודע ליסוד ה'למדני' שלו, ולסכנות הנלוות אליו. מטרת התפילה אינה להימנע מן ה'ערמומיות', מצורת הלימוד הלוגית-שכלתנית, וליצור צורת לימוד אחרת, אלא לשנות את מטרותיה של פעולת הלימוד. תוכנה של תפילת הדרשן אינו מתייחס לפעולת הדרשה ולהצלחתה בלבד, התפילה אינה 'משרתת' את הדרשה אלא מעידה (לעצמו ולקהלו) על מטרותיו של הדרוש. התפילה אינה משנה את הדרשה אלא קובעת את המסר ואת מטרות הדרשה. בצורה זו ניתן אולי לומר כי הדרשה היא זו ה'משרתת' את התפילה, את החיבור אל הבורא. מעמד הדרשה גם הוא משנה את מטרותו, והופך להיות מעמד של קידוש ה'.

הדרשה כמפגש עם הקהל

נקודה נוספת היא אמירתו של ר' נחמן כי הדורש ברבים 'הוא מקשר את עצמו עם נשמותיהם'. ההתקשרות לנשמותיהם של השומעים יכולה להתבאר כפעולה שמטרתה לתקן את נשמות השומעים, אך מעבר לכך, הדרשה מהווה את מקום המפגש בין הרב לתלמידיו, ובדרשה הוא 'דואג' להם ושם לב אליהם. הדרשה היא, אם כן, מקום המפגש בין הרב לקהלו:

'איך האב מיך שוין מיינע אויגן אויס גיקוקט אויף איטליכן באזונדער²²
(שמתי עין' על כל אחד מכם בנפרד).

²⁰ חיי קכ"ח. בחיי מוהר"ן ל"א מתאר רק נתן את רק נחמן בוכה לפני אמרת התורות ס"ה ותנינא רס"ב. מעניינת העובדה שתורות אלו נאמרו בתסמוך לפטירת בנו שלמה אפרים, אירוע שגרם לר' נחמן זעזוע עמוק ביותר. הבכי האישי מתערבב בבכי על חידושי התורה (חיי כ"ח, ל"א).

²¹ ליקו"מ יב. בתורה זו מופיעים ביטויים קיצוניים על לומדי תורה שבעל פה המכונים גם 'שד יהודי' או 'לבן'. אין ספק שהרמיזות שם מכוונות במישרין על המתנגדים העוסקים בתורת ערמומיות.

²² חיי שכ"ב

הדרשן מחויב להזהר בדבריו

הדרשן פועל, אפוא, מתוך מחויבות לקהלו ולכן הוא גם בוחר ביתר דיוק את אמירותיו, בIODעו שלא כל תורה שלמד ראוייה להידרש ברבים:

זמי שתורתו בלא הבנה בה שום חידוש אין לדרוש אותה לרבים. כל התורה הזאת... אף על פי שהקב"ה מתענג בה, אין לדרוש אותה כמו שהיא ברבים, כי אין לדרוש אלא דברים המבוררים.²³

הציבור יוצר את ביאורי התורה של הדרשן

כאמור לעיל, ציבוריות המעמד מסייעת, אם כן, לדרשה להיות מעמד של קידוש שם שמים. בנוסף לכך, נוכחותם של השומעים היא המניעה את התהליך הדרשני וגורמת לו להתרחש. ללא שומע לא יצליח הדרשן ליצור את הדרשה ו'להכניס את המקיפים אל תוך השכל':

שעל ידי זה שהרבי והחכם שבדור עוסק לדבר עם תלמידיו ומכניס בהם דעתו... נכנסים המקיפים שלו לפנים... ותכף כשנופל בשכלו זאת הקושיא הוא אומרה בפני תלמידו, ובתוך כך... נופל בשכלו תירוץ על הקושיא.²⁴

הדרשן כשליח ציבור

בצורה זו ניתן אף לומר כי הדרשה אינה שייכת עוד לדרשן בלבד. ובהשוואה שבין הדרשה לתפילה בציבור – התפילה אינה שייכת לחזן אלא לציבור כולו, שהחזן משמש לו פה²⁵:

'...כי השומע מפי החכם עצמו, בוודאי נתקשר נשמתו עם נשמת החכם בשעת תפילתו כנ"ל. ויש לזה האדם חלק בביאור הזה, כי על ידי התפילה נתווסף קדושה למעלה, וכל תפילה היוצאת מהרבה נשמות היא מוספת קדושה למעלה ומעוררת ביותר לב העליון כנ"ל, ולב העליון שופך מימי הביאור ביותר. הכל לפי רוב האנשים כן יותר קדושתו.²⁶

²³ ליקו"מ כא, ח.

²⁴ תנינא כ' ו-ח. בחיי כ"ד מסופר שר' נחמן האשים את תלמידיו שאינו יכול לומר תורה 'מחמת עביותם'.

²⁵ חשוב לציין כי בכמה מקומות מכנה ר' נחמן את תפקידו של הרב או הצדיק – 'חזן'. כך בתורה רפ"ב ובתורה ג'.

²⁶ תורה כ, ד.

הדרשן, אם כן משמש רק כשליח ציבור, כ'מדיום' המחבר בין השומעים לדרשה שלהם. בצורה זו ניתן להתבונן בצורה נוספת בתפילה הקודמת לדרשה, מטרת התפילה היא גם לסייע לדורש להגיע לביטול ישותו העצמית. הדורש 'מקשר עצמו' עם ה'לב העליון' (שמשם נמשכים ביאורי התורה) ועם הציבור ונשמותיהם (המתפללים) ומגלה בכך את ביאורי התורה.

ב. ר' נחמן כדרשן, הממלא תפקיד חברתי של מוכיח ומורה דרך כפי שראינו לעיל, מטרת המפגש בין הדרשן לקהלו, חורגת במידה רבה מן הצורך ללמד אנשים עמלים תורה ולבאר קושיות טקסטואליות. מעמד הדרשה הופך להיות מעמד של 'תפילה בציבור' ושל קידוש ה'. במידה רבה, כל דרשן, 'מגיד' או מוכיח' היה משלב בדרשותיו דברי מוסר, חיזוק או 'התעוררות', ולעתים (במיוחד בזמנים הראויים לכך) היו דברי המוסר וההתעוררות עיקרה של הדרשה. מטרה מרכזית של הדרשה היא, אם כן, להניע את הציבור, לחזקו ולעודדו, בעיקר בכל מה שנוגע לעבודת ה' ולתיקון המידות.

באמרותיו של ר' נחמן ניתן להבחין בהבדל ניכר בין ה'תורות' ל'שיחות'. בשיחות ר' נחמן ישיר יותר והן מכילות תכנים 'מוסריים' ואף תוכחת מגולה לרוב. ב'תורות' - דרשות המסר מוצנע יותר, שהרי צורתה החיצונית של הדרשה היא פירושם של טקסים שונים. למרות זאת התייחס ר' נחמן למכלול דבריו כאל דברי מוסר וחיזוק. בפרט, חשוב היה לו להדגיש כי גם התורות, העוסקות לכאורה בפרשנות ובדרשנות, הם דברי מוסר המסתתרים ב'לשון למדנית':

'המוסר של התורה שלי נפלא ועצום מאד. אלו היו אומרים זאת התורה בלשון אחר בלשון מוסר, היה מעורר ומשבר את הלב מאד כי כולה מוסר השכל, מוסר גדול ונורא מאד. על כן צריך לזהר לקים מה שהזהרתי אתכם לעשות מן התורה תפלה. כי תכף כשמתחילין להכניס זאת התורה בתוך דברי התעוררות ושיחה של תפלה בודאי תעורר ותשבר את לבו מאד...'²⁷.

המוסר כמסר סמוי

את עבודת הפענוח, להפוך את תורתו לתפילה למוסר ולשיברון לב, הוא דורש מתלמידיו. הרעיון של הפיכת תורה לתפילה מלווה את מכלול התורה הברסלבית, והוא

²⁷ שיחות הר"ן קצ"ו.

מתייחס לתפיסה הכוללת של חסידות זו את לימוד התורה כאקט המקבל את משמעותו רק בהיותו חלק מן התקשורת הישירה של האדם עם בוראו, ועם תהליך אישי של עבודת ה'. דברי תורתו של ר' נחמן, בדומה לכלל נופה של התורה, אינם עשויים כתפילה או כדברי חיזוק. הפיכתם לדברים בעלי משמעות בעבודת ה' היא מלאכה שהאדם עושה לבדו, באופן אישי. פירוש אישי זה הוא חשוב בגלל דרכו הייחודית של כל אדם בעבודת ה'. ר' נחמן מבקש כאן מתלמידיו 'לדרוש את דרשותיו', לפענח בעצמם את המסר – המוסר הסמוי, ולהעניק לו את משמעות אישית: 'שמתו עין על כל אחד ואחד מכם בנפרד'.

במידה רבה עקרון הפענוח האישי מבהיר מדוע לא מנסח ר' נחמן את דרשותיו (והדבר שונה במידה רבה כשמתייחסים ל'שיחות') כדברי מוסר. התוכן העמום יותר יתפרש טוב יותר כדברים הנועדים לנפשו של הפרט. הדרשות אינם צורת ההיגד היחידה בה נקט ר' נחמן בשיטת המסר הסמוי. גם הסיפורים שיצר סופרו, על פי רוב, ללא פירוש בצדם. ייתכן והסיפור כצורת היגד, ובפרט המעשיות העשויות כמשל אותם בחר ר' נחמן לספר, יוצרות מתח רב עוד יותר אצל השומעים לפענח את המסר הסמוי. כשפתח ר' נחמן את סיפורו הראשון 'ענה ואמר: בדרך סיפרתי מעשה שכל מי שהיה שומעה היה לו הרהור תשובה'²⁸.

הסיפור מעורר

לא אחת הדגיש ר' נחמן את בחירתו בצורת ההיגד הסיפורית. הסיפורים שסיפר כתחליף לדרשות, הסיפורים שהיוו את הרקע לדרשות רבות (בעקב אירועי חיים שסיפר או שסיפרו לפניו) והסיפורים הבאים לידי ביאור בתורות (אגדות חז"ל) מעידים על חשיבותו של הסיפור בתורתו ובהגותו. בהזדמנות מסוימת אמר אפילו כי לכל תורה יש סיפור המקביל לה, או יוצר אותה²⁹. בתורה ס' מאריך ר' נחמן לתאר את כוחו של הסיפור כ'מעורר ישנים'. הסיפור, על פי תפיסתו של ר' נחמן, אינו רק אמצעי רטורי אלא גם מציל את האדם מליפול ל'בחינת שינה' ואף מועיל לעקרות ללדת. הסיפור יוצר תהליך של התנערות ויקיצה פנימית יותר, היוצרת גם תהליך של 'לידה' ויצירה חדשה. כוחו של הסיפור לרדת למעמקי ליבו של האדם ולעורר את דמיונו, עוזר לאדם להתעלות בעבודתו הרוחנית.

²⁸ סיפורי מעשיות, מעשה א'.

²⁹ חיי צ"ד

אומנות התוכחה

למרות שבדרשות ובסיפורים מסתיר ר' נחמן את דברי המוסר שלו, עוסקות חלק מן הדרשות בתפקידו של הדרשן כמוכיח וכמעורר לב.

'הוו מתונים בדין – זה בחינת שצריך החכם הנ"ל להיות לו מתינות לידע איך לדבר עם כל אחד ואחד... שהגבוהים הוא צריך להשפיל, להראות להם שאינם יודעים כלל בידיעתו יתברך, והקטנים... צריך להרים, לעוררם ולהקיצם שלא ייתאשו'.³⁰

הדרשן מודע לכך שבקהלו ישנם אנשים בעלי צרכים שונים בעבודת ה', עליו לדעת את המינוח הנכון שבין תוכחה לעידוד וחיזוק. הדרשן מתואר כאן כאומן היודע כיצד לגעת בכל אחד לפי צרכיו. ביכולת זו משתמש הדרשן המוכיח גם ביחסיו עם ה'. המוכיחים 'הולכים לעשות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, ולפניו יתברך מקטינים הדבר וממליצים טוב בעדם, ולפני ישראל מגדילים החטא מאוד...'.³¹

המוכיח כצדיק פועל ישועות

המוכיחים אינם מדברים אך ורק עם קהלים, אלא אף 'מקטינים הדבר וממליצים טוב' לפני ה'. הדרשן המוכיח הוא אם כן צדיק, מתווך, המשוחח עם אלוקים ואדם. בתורה כ"ב ישנן אמירות המתארות בחריפות רבה את המוכיח כצדיק, בבחינת 'צדיק גוזר והקב"ה מקיים'. שם מתאר ר' נחמן את המוכיח כ'יועצו' של ה'. הוא גם 'מלמד' את ה' מה לעשות, וכשהקב"ה נועץ בו המוכיח 'חותם' ומבטל את הדין הנגזר על ישראל. למעשה, גם הליכתם של המוכיחים אל העם להוכיחם (ור' נחמן מדבר שם גם על ההליכה הפיזית) מטרתה ביטול והמתקת הדין האלוקי, והיא במידה רבה המשכו של המהלך אותו הם מנהלים מול האל, ולא מול האדם.³²

³⁰ תניינא ז

³¹ תורה כ"ב, א

³² שם. במשך לדברים אלו מסביר ר' נחמן גם את הסיבה להסתרת המוסר בעטיפה של דרשה - 'כדי שלא יינקו ממנו החיצונים'. המוכיח אינו מתעסק רק עם קהלו אלא גם עם הכוחות המיסטיים.

מפגש עם הדיבור האלוקי

המוכיח הוא, אם כן, צדיק. דיבורו של המוכיח מעצב את המציאות, ומבטל את גזר הדין. כוחו של הצדיק לבטל את גזר הדין נובע מכך שדיבורי הצדיק יוצרים, למעשה, את הדיבור האלוקי עצמו. הצדיקים נקראים גם 'עושי דברו' של ה', כלומר – יוצרים את דיבוריו של הקב"ה. זאת הסיבה מדוע חשוב לראות את פניו של הצדיק המדבר ולא לקרוא את דבריו בספר, כי השומע את הצדיק מדבר שומע 'מפי הקב"ה בעצמו'³³!

הדרשן כמראָה

הדרשה, מעמד אמירת התורה מפיו של הצדיק, היא שמיעת הדיבור האלוקי. כיצד, אם כן, פועלת הדרשה לתיקון נפשו של האדם?

ומי שאוחז במדרגה זו... (של הדיבור האלוקי) מזה מאיר ליבו... על ידי זה מתנוצץ פניו באור הזה בכחינת לב שמח ייטיב פנים'. וכשפניו מאירות בהזדככות הזה אזי יוכל האחר לראות פניו בפנים הזה כמו במראה, ולהתחרט ולשוב בתשובה³⁴.

הנקיות הרוחנית של הדובר גורמת לשומע לפגוש את עצמו ולראות את פניו שלו בפניו הנקיות של הצדיק, כבמראָה. במקומות רבים דיבר ר' נחמן על החשיבות של המפגש הפיזי עם הצדיק³⁵. התלמיד המאזין מושפע לא רק מתוכנם של הדברים שאומר הצדיק הדובר, אלא גם מראיית פניו בלבד. פניו של הצדיק 'מאירות' ומלאות שמחה. התלמיד רואה דרכן את עצמו באור חדש ושב בתשובה. תכונותיו הנעלות של הצדיק הדובר

³³ ליקו"מ י"ט, ט. בהתבוננות רחבה על התפיסה הברסלבית ביחס לצדיק ניכר כי הוא אינו רק אישיות מסוימת ומזוהה אלא גם שם קודר למכלול התפקידים והפעולות העוסקות בתיקון. כך ניתן לזהות לאורך הספר כולו כיצד מיוחסים התפקידים של הצדיק לכל אדם עובד ה'. בטרמינולוגיה זו יש דמיון לתורתו של ה'נועם אלימלך'. ר' אלימלך בספרו (תקנ"ו) הפך את המושג 'צדיק' למושג הכולל בתוכו כל אדם 'עובד ה', שעל ידי עבודת ה' הפשוטה פועל פעולות של צדיק גמור כמשה. תפיסת הצדיק בברסלב דומה לכך במידה מסוימת, גם היא מניחה כי התפקידים המזוהים עם הצדיק באים לידי קיום בעבודת כל אדם ואדם. עלינו להודות כי בפרשנות הברסלבית הקלאסית, בתורתו של ר' נתן ובתפיסתו של ר' אברהם בר נחמן, אין הדבר כך. האמירות של ר' נחמן על הצדיק מיוחסות להווייתו האזוטרתית של הצדיק הגמור בלבד, ובעצם לר' נחמן עצמו. מאידך, מרבית מפרשיו של ר' נחמן שעסקו בפרשנות 'מחקרית' או 'ביקורתית' נטו גם הם לפענח את מכלול התורה הברסלבית כ'חזון מיתולוגי אישי ביותר, ואפילו פרטי ביותר, של יוצרה עצמו' (וייס, מחקרים בספרות ברסלב, עמ' 150). היסודות האוטוביוגרפיים החזקים כל כך בתורתו של ר' נחמן ודמותו הסוחפת והייחודית מקשים, כנראה, עד מאוד לראות את המסרים הכללים שהוא מניח גם בדבריו המתייחסים לצדיק, או בדברים המכילים באופן ברור יסודות אוטוביוגרפיים. נוכל להשתמש בדוגמא זו כפרט המעיד על הכלל, שהרי עבודה זו של יצירת הדיבור האלוקי, בדומה לתפקידים האחרים המוטלים על הצדיק, מוטלת גם על כל אדם ואדם.

³⁴ שם. רעיון זה מבוסס ללא ספק על דרשתו המפורסמת של הבעש"ט על הפסוק 'כמים הפנים כן לב האדם לאדם'.

³⁵ שם, תורה ד, מעשה מרב ובן יחיד ובמקומות נוספים.

ניכרות על פניו ובכך הוא הופך למשפיע באופן פסיבי על שומעיו. מעצם המפגש עם הצדיק מוצא השומע את עצמו מתבונן בעצמו.

כפי שראינו, הדרשן והצדיק חד הם בתורתו של ר' נחמן. ראינו גם כי הדרשן-צדיק שיח לו עם קהלו ועם אלוקיו. הדרשן-צדיק חי במתח מתמיד בין המפגש עם בוראו ועיסוקו ב'ייעוץ' לקב"ה ובביטול גזירות רעות, לבין המפגש עם קהלו ורצונו לעוררם ולהוכיחם על עוונותיהם.

הדרשן ממתיק דינים

יתרה מזו, הדרשה עצמה פונה הן אל השומעים והן על הבורא. 'קהלו' של הדרשן אינו רק בני האדם אלא גם הקב"ה בעצמו. היגד הדרשה עצמו הוא יצירת הדיבור האלוקי, הוא ה'ייעוץ' לריבון עולם והוא עצמו ההתמודדות עם ה'קליפות' וה'חיצוניים'. אכן, בדרשותיו של ר' נחמן עצמו לא תמיד ברור היה לשומעים אל מי מדבר ר' נחמן: 'ואמר שזאת התורה לא אמר בשבילנו רק בשביל הגזירה שקורין פונקטין'.³⁶

דוגמא חיה נוספת היא הצורה בה אמר ר' נחמן את התורה 'אמצעותא דעלמא' בקיץ תקס"ג. התורה נאמרה בהתלהבות כה גדולה שהשומעים נלאו לחלוטין מלהבין את הנאמר. התורה נאמרה לפנייהם, אך כלל לא אליהם. בהזדמנות אחרת, לאחר שאמר תורה קשה להבנה, פנו אליו תלמידים בכדי שיסביר יותר, 'השיב להם רבנו ז"ל: מי חייב לכם שאין לכם השגה וידיעה בעניינים דקים ורוחניים'. התלמידים מבינים כי אמירת התורה לא נעשתה לצרכם ולהבנתם בלבד. במהלך אמירת התורה העוסקת בתפקידו הכפול של המוכיח צווה להדליק נר של שמן זית 'והדבר היה מובן שהיה ממתיק דינים בזה'.³⁷

הדרשן זקוק לקהלו

מאידך, ר' נחמן נדרש לנוכחותם של הקהל בכדי לפעול את פעולותיו הרוחניות. כשם שדרשתו של דרשן נוצרת מן המפגש עם הקהל, ולפי המפגש הזה והאנשים הנוכחים בו, כך הצדיק-דרשן זקוק לקהלו בכדי להיות 'איש אלוקים':

³⁶ חיי קטז

³⁷ חיי י"ח, כ"ז, י"ג

כ'שהעולם אצל הצדיק אז יש לו ממשלה. כי אלישע נכתב עליו 'איש האלוקים', ופעם 'אלישע' סתם. ואמרו רבותינו ז"ל: כשהיו בני הנביאים אצלו היה נקרא 'איש האלוקים' וכשהיה לבדו נקרא 'אלישע' סתם.³⁸

בהזדמנות מסוימת, כשהתכנסו תלמידיו אליו באופן לא צפוי, מסביר זאת ר' נחמן כהתכנסות שנועדה לסייע לו לבטל את גזירת ה'פונקטין' על ידי אמירת תורה.³⁹ נוכחות הקהל יוצרת, אפוא, תהליך המתרכז כל כולו בצדיק וביחסים עם הכוחות האלוקיים. הקהל חש בכך אך אינו מבין את המתרחש. הקהל מפסיק, אם כן, להוות את מטרתה של הדרשה אלא הופך לאמצעי ליצירתה, בעזרתו הדרשה נוצרת ומתרחשת הפעולה הרוחנית הרצויה.

חשוב לזכור כי למרות זאת, מטרת הפעולה הרוחנית של הצדיק היא קהלו – צאן מרעיתו. הדיבור עימהם אכן נועד עבורם, למרות שהם אינם מבינים את המתרחש 'מעל לראשם', בשיח הסמוי שבין הדרשן לאלוקיו. לעתים מצליחים הם לשער את פעולתו של הצדיק-דרשן, ואף רואים כיצד משולבים היו אירועים שהתרחשו לאחר הדרשה בתוך אמירתה של הדרשה.⁴⁰

הדרשן שותק

כשם שבוחר הדרשן את טון דיבורו עם קהלו – מוכיח או מפיס, וכשם שבוחר הדרשן אם לומר מוסר או להסתירו בסיפורים או בדרשות כך גם בוחר הדרשן מתי לדבר ומתי עליו לשותק. בתורה שאמר ר' נחמן כשנה לאחר שצווה לשרוף ספר שכתב בכתב ידו, מסביר ר' נחמן כי: 'יש צדיקים גנוזים, והם יודעים פנים בתורה אם הם צריכם להעלים תורתם. וכמו שמספרים מעשה מהבעל שם טוב עם הדרשן⁴¹. הדרשן-צדיק מעלים את תורתו בכמה סוגי העלם: לפעמים 'אינו אומרה, ולפעמים אינו כותבה כלל, ולפעמים כותבה ואחר כך שורפה'. העלמה זו של דברי תורתו מטרתה להשקיט 'רוח קנאה' של כוחות הרע, שעלולים ליצור כנגד ספריו של הדרשן 'ספרי מינים', המטילים שנאה ואפיקורסות בעם ישראל. שתיקתו של הדרשן ואפילו שרפת ספריו מרחיקה אותו מן המחלוקת ומן המאבק באפיקורסות. אמירתה של תורה עלולה לגרום לפעולה ההפוכה

³⁸ ליקו"מ קס"ו. חיי ר'. רעיון זה, שהצדיק זקוק לעדתו בכדי לפעול נזכר גם בספרי חסידות אחרים בני תקופתו. ועיין 'נועם אלימלך' בפתיחת פרשת מטות.

³⁹ חיי ר'.

⁴⁰ חיי מ"ה.

⁴¹ תניינא לב, חיי נ"ב.

— ליצור התנגדויות של כוחות הרע, ואולי אף של השומע הביקורתי... השתיקה הופכת לשמירה על טהרתה של התורה, ובכך חזקה היא מן הדיבור.⁴² את מאמרו על הצורך בהעלמת התורה פתח ר' נחמן בסיפור על זקנו, הבעל שם טוב. הסיפור התרחש בבראד, בשעה שהבעל שם טוב התאכסן שם עם תלמידיו אצל גביר אחד. יחד אתם הסב ליד השולחן -

'בעל דרשיר אחד, היינו דרשן, והיה אוכל הרבה. והסתכלו עליו שאוכל הרבה מאוד והתחילו ליתן לו ולהושיט לו אכילה הרבה בשביל ליצנות. והדרשן עשה את שלו ואכל הרבה מכל מה שהושיטו לו, כגון דגים שהיו אוכלים שני אנשים חתיכה אחת, והדרשן אכל בעצמו שתי חתיכות דגים. וכן רוטב... וכן בשאר המאכלים. והם הושיטו לו בכל פעם מחמת ליצנות, מחמת שראו שאוכל הרבה. אחר כך התחילו להפציר אותו שיאמר לפניהם תורה, וכונתם הייתה גם כן בשביל ליצנות, שיאמר תורה על השולחן שהבעל שם טוב ז"ל מסב שם בראש. והוא נהג בתמימותו והתחיל לומר בפניהם תורה. והתחילו לשחוק ממנו בתוך פיסת ידיהם, והיה בעיניהם לאיחוכא ואיטולוא. והבין הדרשן שהם מתלוצצים ממנו בשביל שאוכל הרבה. ענה הדרשן ואמר: 'וכי אם אין יכולים לומר תורה אסור לאכול חתיכת דג?' אחר כך הסתכל הבעל שם טוב וראה כל העניין והקפיד וכעס עליהם, ושמע תורתו של הדרשן והוטב בעיניו מאוד. ואמר הבעל שם טוב שזה הדרשן אומר תורה מפני אליהו הנביא ז"ל.⁴³

ר' נחמן מספר סיפור זה לתלמידיו בכדי לתת דוגמא לתורה שאסור לה להיאמר או להתפרסם. מעניינת היא העובדה שבדוגמא ה'בעל דרשיר' דווקא אמר תורה, ולא שתק. מובן הדבר כי 'שתיקתו' של הדרשן מבראד⁴⁴ נעשתה בצורה של טשטוש חשיבותם של הדברים שאמר על ידי מעשיו התמוהים והמגוחכים. הסתרתו את דברי תורתו המיוחדים נעשית דווקא על ידי התחפשות לדרשן נודד 'מקצועי', אשר מוכן לפתוח בדרשה לפני חבורה צוהלת של סועדים. לעיתים, אם כן, הדרשה במתכונתה הלמדנית והמוכרת היא

⁴² על היחס שבין השתיקה לדיבור נמצא התייחסות רבות בתורת ברסלב, ועיקר הדברים מסודרים בתורה ו' המתארת את הצדיק כשותק. כך גם כל אדם נדרש לתהליך של תשובה, שהיא לימוד השתיקה. גם בתורה י"ב מתואר הצדיק כאדם המקבל חרפתו באהבה ובשתיקה.

⁴³ חיי נ"ב

⁴⁴ מעניינת העובדה שהעיר בראד מופיעה גם באמירתו של ר' נחמן כי הסיפור 'שבעת הקבצנים' ראוי שייאמר כדרשה בבית הכנסת בבראד (חיי ס"ג). יתכן שכעיר מרכזית באזור היו נערכים בה הדרשות הגדולות והמורכבות יותר, ודרשנים ידועים פחות (דוגמת זה שבסיפורינו) היו עולים אליה בכדי לתת פרסום לדרשותיהם או לעצמם.

הסתרתם של גנזי התורה מתחבולותיהם של כוחות הרע. מעשיו המגוחכים של הדרשן הם הסתרה נוספת של תפקידו הסמוי. הסתרתו מכוחות הרע נעשית על ידי הסתרתו ו'התחפשותו' מלפני שומעיו. הרע אם כן, מתפתח בתהליך מסוכן הנוצר בין דרשן לקהל, ובפרט אם הם קהל המאזין בחרדת קודש... תפקידו הסמוי של הדרשן והתמודדותו עם התפתחויות שליליות אפשריות חשובים יותר מתפקידו הגלוי כמלמד תורה וכמוכיח בשער, הוא מעלים את תורתו בצורות שונות, ושוקק.

ג. ר' נחמן כדרשן – דורש ומבאר טקסט.

לפני שננתח את סוגי הדרשה בהם משתמש ר' נחמן והמטרות הדרשניות השונות אליהם הוא מתייחס עלינו להציב מספר קטגוריות, שנוכל בעזרתן להתייחס לסוגיה השונים של הדרשה.

ב-'ח"י כללים' שכתב ר' אברהם בר נחמן ללימוד 'הספר הקדוש ליקוטי מוהר"ן', המודפסים בכל הוצאת מודרנית של הספר בצמוד להקדמה, כתב ר' אברהם:

'בפירושו וביאוריו לכתובים ומאמרי חז"ל על פי השגותיו הקדושות אינו מוציא את הכתובים ומאמרי חז"ל מדי פשוטם⁴⁵, ואדרבה מיוחדים ומקושרים הם פירושו עם פירוש הפשט ומשלים ומבאר אחד את חברו'.

לא נכנס כאן לעובי הקורה של ההבדלים שבין הדרשה שהיא 'פשט' לדרשה שהיא איננה פשט אלא 'דרש'. לצורך הקיצור רק נכליל ונאמר כי בפשט אנו מתכוונים למשמעות העולה בקריאה ראשונית וישירה של הטקסט. 'וייפן כה וכה וירא כי אין איש ויך את המצרי ויטמנהו בחול', הדרשה המספרת שמשה הסתכל על תולדותיו של המצרי שהוא עומד להכות, ולא לצדדיו, אינה פשט אלא 'דרש'. הדרשה מוסיפה רבדים לטקסט שאינם נמצאים בו בקריאה בלתי אמצעית, שאינה נעזרת בנתונים ובמקורות ידע אחרים. דרשת הפשט, אפוא, מנסה לטעום טעמים נוספים ברבדים הגלויים של הטקסט ללא הסתמכות על מקורות חיצוניים כלשהם.

הבדל נוסף בין פשט ודרש הוא מגמתו של הדרש. כאשר, מבחינה הרמנויטית ה'פשטן' הוא זה אשר מגמתו 'התקרבות' את טקסט המקור, ולפענח בעזרת רבדים סמויים את הרובד הנגלה של הטקסט, בעוד המפרש על דרך ה'דרש' הוא זה שמגמתו הפוכה – שימוש ברובד הנגלה על מנת לחשוף רבדים סמויים של תוכן או מסר.

⁴⁵ההדגשה שלי

אנסה לעקוב כאן אחר טענתו של ר' אברהם בר נחמן על היות ר' נחמן פשטן ביחס לטקסטים הנדרשים, ולהוכיח, עקרונית, את נכונות טענותיו. אנסה להוכיח כי ר' נחמן אכן מכוון לפשט הכתובים אותם הוא מצטט, כאשר הוא מנסה 'לטעום' טעמים חדשים בפשט על ידי שימוש באמצעים ספרותיים שונים, כגון צורת הניסוח של טקסט המקור, הדימויים המופיעים בו והאסוציאציות שהם מעוררים.

ניתן להבחין בדרשותיו של ר' נחמן בכמה סוגי דרשות:

1. תורות רבות מכילות טקסט פותח, שהוא בדרך כלל הטקסט שיידרש בסופה של התורה, טקסט זה הוא גם שמה של הדרשה או ה'תורה' בפי הלומדים.

2. תורות נוספות מכילות דרשות טקסט בקריאה עוקבת. דרשות אלו משולבות באמצע המהלך הדרשני, בשלב שבו כבר הובהר הרעיון המרכזי. בדרשות רבות מציג ר' נחמן בשלב זה חטיבת טקסט ארוכה יותר ובציטוט מלא הוא מפענח אותה, כאשר הוא עוקב אחרי הטקסט מילה במילה על פי הרעיון שנבנה בדרשה. טקסטים אלו, הלקוחים מן המקרא או מן הגמרא מהווים לעיתים שלד למבנה דרשני המכיל קבוצת דרשות. כאלו למשל הן קבוצת הדרשות בהם מפרש ר' נחמן את מאמרי רבה בר בר חנה.

3. דרשות נוספות הם דרשות 'קטנות' או דרשות מקומיות, בהם בונה ר' נחמן את טיעונו בעזרת 'ציטוטים מהירים', היוצרים את האנלוגיות הבונות את הטיעון. בעיון נוסף ניתן להבחין כי מגמתו הפרשנית של ר' נחמן משתנה בין סוגי הדרשה השונים:

1. הטקסט הפותח המופיע בחלק מן הדרשות הארוכות, הוא בדרך כלל טקסט מוכר וידוע, המוכר לשומעי הדרשה כחלק מן התפילה או כמאמר חז"ל מפורסם. טקסטים אלו מאופיינים דווקא בכך שקריאתם אינה מעוררת תהיות אצל הקורא. דוגמא לכך ניתן להביא מהפסוק המהווה כותרת בתורה א' – 'אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה', או בתורה י' – 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם'. דווקא בטקסטים אלו בוחר ר' נחמן להתמקד ולהוכיח, בסוף כל תורה המכילה טקסטים כאלו, כיצד הרעיון כולו טמון בפסוק שגור זה באופן גרעיני. המגמה הדרשנית בדרשות מעין אלו היא, אם כן:

א. ליצור מודל גרעיני המכיל את הרעיון כולו (כדוגמת ה'סימנים' המופיעים

בתלמוד בבלי – אב"ג ית"ץ וכדומה).

ב. לגלות משמעות סמויה בטקסט מובן ושגור.

2. בדרשות הטקסט בקריאה עוקבת ניכרת מגמה דרשנית שונה – טקסטים אלו הם, בדרך כלל טקסטים תמוהים ומוקשים המופיעים במקומם ללא פירוש בטקסט המקור. ניכר כי ר' נחמן מנסה לבנות דרכן פירוש על מכלול סיפורי רבב"ח, או על מגוון רחב של קטעים מספרא דצניעותא. חשיבותן של דרשות אלו ניכרת בכך שהם בנויות כחטיבות של כמה דרשות המופיעות בצמידות זו לזו, ובכך שחטיבות אלו מופיעות בפתיחתו של הספר. בעריכה, שנעשתה בידי האמונות של ר' נתן נוספו גם מילות סיכום ופתיחה על דרך הפיוט לכל אחת מן החטיבות:

התורות א – ט"ו הם דרשות על סיפורי התמוהים של רבה בר בר חנה המופיעים בבבא בתרא (עג. -עג:)⁴⁶.

ט"ז – י"ח עוסקות בביאור סיפורים תמוהים אחרים המופיעים בגמרא בסמוך ומאמרי רבה בר בר חנה.

י"ט – כ"ב עוסקות בספרא דצניעותא המופיע בזוהר על פרשת תרומה. כ"ג – ל"א עוסקות בשאלותיהם של סבי דבי אתונא המופיעות בגמרא בבכורות ח:

חוסר הפשר, המאפיין טקסטים תמוהים אלו, מעיד על מגמתו של ר' נחמן בעיסוק הדרשני בהם. בדרשות אלו מסביר, למעשה, ר' נחמן את פשוטו של הסיפור או המשל, שהרי לסיפורים אלו אין הסבר ברובד הגלוי, ורק דרשם הוא פשטם. במילים אחרות הבחירה בטקסטים בעלי אופי של מעשייה תמוהה או משל מעידה על רצונו של ר' נחמן להניח לפני שומעיו את פשוט הסיפור ובכך לחשוף את הרובד הגלוי של המעשייה או המשל⁴⁷. רובד זה נתון, כמובן, ב'תחפושת' של משל או מעשייה. חשיפת רובד זה היא גם חשיפת המסר של הטקסט, ובכך משמש ר' נחמן את מטרתו של טקסט המקור בעצמו, להעביר מסר כלשהו אל הלומד.

3. צורת הדרשה הנפוצה ביותר בדרשותיו של ר' נחמן היא הדרשה המקומית. דרשות 'מהירות' וקצרות אלו מופיעות כמעט בכל תורה, לעיתים בזו אחר זו, ומטרתן ליצור אנלוגיה ולחבר בין שני דימויים שהקשר ביניהם עשוי להראות תמוה. בדרשות אלו

⁴⁶ חטיבה דרשנית זו נאמרה כולה בשנת תקס"ג ובסמוך לה. נראה כי ר' נחמן עצמו סמך זו לזו את דרשותיו באותו עניין.

⁴⁷ עובדה נוספת שתעיד על מגמה זו היא אמירתו של ר' נחמן עצמו, שהבחירה בסיפורי רבב"ח היתה מפני שרבב"ח עצמו דרש ממנו שיסביר לעם את סיפוריו.

נעזר ר' נחמן בטכניקות שונות ומגוונות המסייעות לו ליצור את האנלוגיה בין המושגים או העניינים השונים. טכניקות כאלו הם למשל גימטריות, ראשי תיבות, סמיכות עניינים, קשר פונטי (צליל דומה), היקשים למקורות נוספים המכילים מילה דומה, מדרש אותיות וטכניקות נוספות:

וּכְלִלְיוֹת הַתּוֹרָה נִקְרָאת לֵב, שֶׁמִּתְחִלָּה (הַתּוֹרָה) בְּבִי"ת וּמִסְתַּיֶמֶת בַּלֻּמ"ד.⁴⁸

'אַרְץ יִשְׂרָאֵל הוּא בְּחִינַת אֲמוּנָה, כִּמוֹ שֶׁכָּתוּב 'שָׁכַן אֶרֶץ וְרָאָה אֲמוּנָה'.⁴⁹

'ה' אֶחָד וְשֵׁמוֹ – זֶה בְּחִינַת אֱלֹקִים מְלֻכּוֹת, כִּמוֹ שֶׁכָּתוּב 'וַיַּעַשׂ דּוּד שֵׁם', אֶחָד – גִּימְטְרִיָּא אַהֲבָה.⁵⁰

ניתן להניח כי מגמת הדרשות המקומיות אינו להסביר את הפשט של הטקסטים המצטרפים לדרשה אלא דווקא יש בהם 'התרחקות' מן הרובד הגלוי של הטקסט המקורי, או מן השימוש המקורי של המילה בהקשר המקורי שלה, לטובת רבדים ומסרים סמויים הנחשפים בעזרת הטקסט, אך אינם מפרשים את הטקסט. למרות זאת, ניכר כי פעמים רבות מחבר ר' נחמן בין דימויים שהקשר האסוציאטיבי ביניהם עשוי להיות מובן גם ללא הדרשה המקומית. עובדה זו מעוררת תמיהה על תפקידם האמיתי של הדרשות המקומיות. אדגים זאת בעזרת דרשה מקומית המופיעה על מנת לפענח דימוי באחד מסיפורי רבב"ח.

אכן, בדרשותיו את הטקסטים התמוהים משתמש ר' נחמן בדימויים שבטקסט, ומפענח אותם בעזרת הבנת משמעותם של הדימויים. לצורך הבנת הדימויים מציב ר' נחמן 'דרשות מקומיות' קצרות, כדרכו. והנה, למרות שהבנת הדימויים נעשית בעזרת דרשות מקומיות ניכרת בהם גישה ספרותית המנתחת את כוחו ה'טיפוסי' של הדימוי, כאשר הדרשה המקומית מהווה רק סימוכין לפירוש המוצע לדימוי. כך למשל בתורה י' מסביר ר' נחמן את הדימוי 'רומח' אותו אוּחַז ה'טייעא', הנווד, בסיפורו של רבב"ח. הטייעא אוּחַז בְּרוּמַח בְּכַדִּי לְבַחוּן אֶת חוּמָה שֶׁל אִשׁ הַתְּהוּם וְאָף לְהִלָּחֵם בָּהּ (בעזרת הצמר שעליו):

⁴⁸ תורה י' ז

⁴⁹ תורה קנה.

⁵⁰ תורה ד, ד.

רומח – דא רוח מ"ם שהוא מארבע רוחות בואי הרוח, כי המ"ם היא ארבע רוחות, שהיא בחינת רוח הצדיק... וראש הרוח הוא הצדיק כי ממנו תוצאות הרוח, כמו שכתוב איש אשר רוח בו⁵¹.

התהליך הדרשני המחבר בין 'רומח' ל'צדיק' נעשה ב'דרשה מקומית' המפרקת את המילה 'רומח' לשני מרכיבים, 'רוח' ו'מ"ם', והצמדה של כל מרכיב בפני עצמו אל המושג 'צדיק'. אך למעשה, ניתן להבחין גם בקשר ישיר יותר בין הדימויים, שהרי הרומח מתמודד במשל עם אש הגהנום בדיוק כפי שהצדיק מתמודד עם כוחות הטומאה. הרומח במשל הוא אמצעי אותו מחזיק האדם בהתמודדותו עם האופל, בדיוק כשם שהצדיק מסייע לפונה אליו.

ניתן, אם כן, לטעון כי דרשות כאלו אינן מסייעות להבנת הדימוי ברובד הגלוי, אלא מוסיפות דווקא רבדים סמויים נוספים, המסתפחים להבנה הישירה של הדימוי. מדוע, אם כן, דרשות מקומיות אלו נצרכות? מדוע אין ר' נחמן אומר בפשטות 'רומח – הוא הצדיק המתמודד עם אש היצר והגהנום! מדוע לא מפרש ר' נחמן את הטקסט הסיפורי 'מתוך עצמו', אלא תולה את הבנתו הספרותית באסוציאציות ובטקסטים אחרים, או בדוגמא שלפנינו, על ידי פירוק המושג לחלקים ויצירת אנלוגיה דווקא לחלקיו? ניתן להציע מספר כיוונים לתשובה לשאלות אלו:

כדרשן, משתמש ר' נחמן במתודה הקבועה של להוכיח עניין מתוך הצמדתו לטקסט אחר, ולא להסתפק בהסברת הדימוי מתוך עצמו.

יש כאן אלמנט רטורי המוסיף קישוטיים ופולפול לדרשה.

ר' נחמן 'עוטרף', על ידי הדרשה המקומית, את הדימוי המתפרש בדימויים נוספים (במקרה דגן נוספו לאנלוגיה שבין המושגים 'צדיק' ו'רומח' גם המושגים 'רוח' ו'מ"ם'), ובכך יוצר קבוצת דימויים המשפיעים אלו על אלו. המושג 'צדיק' קשור מעתה גם למושג 'רוח' ולחילופין מסביר המושג 'רוח' את המושג 'רומח' (אולי נצחונו של הרומח תלוי ב'רוחו'). בצורה זו מחזק ר' נחמן את הטיפוסיות של הדימויים הראשונים, מסייע בהבנתם, ואף מעביר את האנלוגיה שנוצרה גם לדימויים חדשים נוספים.

עובדה חשובה נוספת עשויה לסייע להנחה כי ר' נחמן עוסק למעשה ביצירת קבוצת דימויים שהקשר ביניהם הוא מעין 'קשר משפחתי', בו כל אחד מן הדימויים מתפרש ומפרש את חברו על ידי הדמיון שביניהם. קל לזהות בדפדוף לאורך הספר, כי

⁵¹ תורה י', ט

האנלוגיות שיוצר ר' נחמן מופיעות בזמנים שונים ובמקומות שונים, והן חוזרות על עצמן בדיוק רב למדי. האנלוגיה בין 'ארץ' ל'אמונה' חוזרת על עצמה פעמים רבות לאורך הספר, וכמוה גם אנלוגיות אחרות כגון אנלוגיה בין 'דיבור' ל'כבוד', 'ציצית' ושמירת הברית, 'טל' ו'מאלכה' ועוד אנלוגיות רבות. ר' נחמן, אם כן, יוצר בכך שפה של דימויים קרובים המשמשת אותו במכלול דרשותיו. דימויים מקבילים אלו מכילים בצורה כזו, הסמלה משותפת, החוזרת ומפתחת אף את הדימויים עצמם, ואת המקורות הסומכים ביניהם. כך, לדוגמה הטענה כי יש קשר בין 'דיבור' ל'תשובה' ול'אור' (המאיר לאדם את דרך התשובה) נסמכת על הציטוט מן הגמרא 'פתח פיך ויאירו דבריך', ואף מסוגלת לעזור להבנת הביטוי הנאמר בגמרא ללא פירוש: בני פתח פיך (בדברי תורה) ויאירו דבריך – לך, את הדרך להתקדם ולהתקומם אחרי החטא (שהרי הביטוי נאמר לתלמיד מגמגם בלימודו מחמת שהיה בעל קרי).

עקרון זה מדגיש גם ר' אברהם בר נחמן בכלל י"א ברשימתו:

'כל מקרא או מאמר חז"ל שמזכיר חלק ממנו לאיזה עניין או פרט, נכנס ומתבאר כל המקרא והמאמר חז"ל בזה העניין לכל פרטיו'.⁵²

נסכם ונאמר, כי לפי הנחות אלו ניתן לטעון כי המתודה הבסיסית בה משתמש ר' נחמן בדרשותיו, וליתר דיוק בדרשות המקומיות ובטקסטים בקריאה עוקבת, מבוססת על הבנת משמעותם הסמלית של הדימויים המופיעים בטקסטים, והצמדה של דימויים בעלי משמעות סמלית דומה או מקבילה. בדרך זו יוצר ר' נחמן 'משפחות' של מושגים מקבילים, המקיימים ביניהם מערכות קשרים רבות ומסועפות, ותומכים כולם יחד בהבנת המסר המשותף. אדגים כאן 'משפחה' שכזו:

אמונה, ארץ, ידים, משא ומתן, גאולה, מלכות, תפילה, ניסים, ארץ ישראל, כנף, זמירות, מט"ט, ששת ימי החול, יראה, אלוקים.

ומשפחה נוספת:

דיבור, מלכות, פה, כבוד, לימוד תורה, שתיקה, וא"ו, תיקון הכללי.⁵³

⁵² ח"י כללים, בהקדמות לליקוטי מוהר"ן.

⁵³ מעניינת העובדה ש'משפחת' דימויים שכזו עשויה לכלול דימויים שהם סותרים לכאורה, כגון 'דיבור' ו'שתיקה'. בתורה ו' ובתורה י"א מיושבת סתירה זו.

קודים אנלוגיים אלו מעידים גם הם, לכאורה, כי צורת הדרוש של ר"נ אינה 'מקריית', או 'אסוציאטיבית' כפי שנוטים חוקרים מסוימים להתבונן על מכלול הגותו של האיש ר' נחמן⁵⁴, אלא ר' נחמן עסוק ביצירת שפה מגובשת של אנלוגיות שהמרכיב המאחד את הדימויים הנסמכים הוא הבנת עומקם הטיפוסי של הדימויים.

נשוב כעת אל ר' אברהם ב"ר נחמן אשר טען כי ר' נחמן 'אינו מוציא את הכתובים ומאמרי חז"ל מדי פשוטם'. לפי דבריו, ר' נחמן עוקב ו'מחבר' את רעיונותיו הרובד הגלוי של הטקסטים שהוא מצטט. אם נקבל כי האנלוגיות שיוצר ר' נחמן אינם 'מרחיקות מן הטקסט המקורי אלא מעמיקות את הבנת הדימוי נראה כי טענה זו נכונה ומדויקת. ניתן לפרט את ההוכחות ליסודות הפשט בתורתו של ר' נחמן בצורה כזו: בדרשות הטקסטים התמוהים מגמתו הדרשנית היא 'להוריד את המסכה' ולגלות את המסר הפשוט-החבוי.

בדרשותיו האנלוגיות ר' נחמן אינו מצמיד דימוי לדימוי כחיבור 'אסוציאטיבי', או בגלל עקרון דרשני כלשהו, אלא בונה מעטפת דימויים מקבילים המסייעים בהבנתו של הדימוי המקורי בהקשר של פשט הטקסט בו הוא מופיע. העיקרון היוצר את האנלוגיות הוא ספרותי, והוא נבנה על ידי העמקה במשמעותו הטיפוסית של הדימוי.

יוצאי דופן בתורה הברסלבית הן חלק מן הדרשות שכונו כאן 'דרשות טקסט פותח', בהן ניכרת מגמה להכניס את הדרשה בתוך טקסט שהרובד הגלוי שלו נהיר, ובכך ליצור דווקא רובד נוסף, 'דרשי' במהותו.

ד. ר' נחמן כדרשן - רטוריקן

ניתן לזהות ולאפיין כמה יסודות רטוריים במם משתמש ר"נ בדרשותיו. עלינו לזכור כי הדרשות נאמרו לפני קהל שהאזין ברוב קשב ובדריכות רבה. להלן אמצעים רטוריים בהם השתמש ר' נחמן:

⁵⁴ כוונתי בעיקר לדובנוב, תולדות החסידות, דביר, תר"ץ-ב, 309-297; ולקשת, "על רבי נחמן מברסלב", רשויות: מסות הערכה על סופרי ישראל, ראובן מס, ירושלים 1968, 77-103. מחלוקת בולטת יותר בין החוקרים מתייחסת לשאלה המקבילה לדיון כאן בנוגע לדימויים מהם מורכבים הסיפורים בסיפורי המעשיות של ר' נחמן. נראה לי כי קשה יהיה לטעון כי בפנותו אל המתודה הסיפורית משנה ר' נחמן את טעמו, ו'מאלתר' דימויים ללא יצירת קוד שבעזרתו הם ניתנים להתפרש. על נושא זה יש כמובן להתייחס בהרחבה מרובה הרבה יותר, ועייני סיוכם הדיון בנוגע לסיפורי המעשיות בספרו של אלשטיין יואב, פעמי בת מלך, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1984, 25-35.

פסוק פותח

המודל של פסוק או מאמר חז"ל המצוטט בתחילתה של התורה ומתבאר בסופה, לאחר שמסתיימת בניית הטיעון כולו, הוא מודל ידוע ממדרש רבה ומדרשים אחרים, והוא מסייע לכוחה הרטורי של הדרשה, בכך שהוא יוצר 'מתח' לקראת הביאור שבסוף התורה. יתרה מזו, ניתן לזהות אמצעי רטורי זה גם בצורה שונה במקצת, למשל בהצבת טיעון מפתיע בתחילת התורה, שיבוא רק לאחר זמן. כך לדוגמה בתורה י"ב פותר ר"נ: 'מה שָׁאָנוּ רוֹאִים, שְׁעַל - פִּי הָרֹב הַלּוֹמְדִים חוֹלְקִים עַל הַצְדִּיקִים, וְדוֹבְרִים עַל הַצְדִּיק עֵתָּק בְּגִאָוָה וְבוֹז, וְהוּ מְכַנֵּן גְּדוֹל מֵאֵת הַשָּׁם יְתִבְרָךְ'. זוהי טענה מפתיעה ומסקרנת לפיה המחלוקת של ה'לומדים' (כנראה המתנגדים) על הצדיקים היא 'מכוון גדול'. הפסוק הפותח יוצר גם מבנה סגור לדרשה ושזור את קצותיה כך ש'נעוץ סופה בתחילתה'.

ציטוט הכולל את הדרשה כולה

מודל זה של פסוק או מאמר שאליו מתכנס הרעיון כולו עשוי להוסיף לזכירת התורה והמבנה הדרשני שלה על ידי השומעים (ולכן לא בכדי הוא שהמאמר מכונה בשמו של פסוק או מאמר זה).

גיוון של אמצעים דרשניים

ייתכן שאחת הסיבות לריבוי האנלוגיות שנעשות באמצעים דרשניים מגוונים, גם במקרים בהם הקשר בין הדימויים עשוי להיות מובן מאליו (קשר בין ארץ ישראל, אמונה וגאולה⁵⁵), הוא על מנת להוסיף אלמנטים 'קישוטיים' לטיעון לקשר שבין המושגים.

קיצור הציטוטים

פעמים רבות מצטט ר' נחמן שבר פסוק או מאמר חז"ל בקיצור נמרץ, אף על פי שלעיתים הציטוט החלקי פוגם בהבנה, או שהציטוט הוא רק חלק מסוגייה שלמה שעניינה מקביל ורלוונטי לטיעון הדרשני שבונה ר' נחמן. על נקודה זו עמד גם ר' אברהם ב"ר נחמן בכלל י"ב ברשימתו: 'בהדברים הנודעים ומבוארים בדברי חז"ל או בספרי הקבלה, נמצא כמה פעמים שאינו מזכיר בהם זולת ראשי פרקים, וסמך על

⁵⁵ תורה ז', א

המעייין שיודע מהם או שידרוש אחריהם⁵⁶. דוגמא לציטוט חלקי שכזה יכולה להיות הציטוט מן הגמרא בעירובין 'כי חיים הם למוצאייהם – למוצאייהם בפה'⁵⁷, וציטוט אחר הסמוך לו: 'בני, פתח פיך ויאירו דבריך'⁵⁸. ציטוטים אלו מצוטטים על ידי ר' נחמן בתורה י"א, העוסקת בכוחו של הדיבור להשיב את האדם בתשובה, ולגרום לו להבין את דברי התורה שלומד 'לעומקם'. והנה הציטוט מעירובין נאמר בגמרא בסופה של סוגייה שלמה העוסקת בחשיבות הלימוד בקול רם (דיבור), על מנת שייזכר (הבנה לעומקה של התורה). הציטוט השני מוזכר בגמרא בסופה של סוגייה העוסקת בהיתר ללמוד תורה גם במצב של טומאה (התורה מאירה את הדרך לתשובה ולתיקון). בציטוט החלקי של ר' נחמן אין הקורא שאינו בקיא מסוגל להבין שהתלמיד הוא בעל קרי, וממילא אף אינני יכול לעצור ולפרש את האמירה שנאמרה לתלמיד 'פתח פיך...' על פי ההסבר שמעניק ר' נחמן (דיבור בקול בדברי התורה עוזר לתשובה). ייתכן כי ר' נחמן משתמש בציטוטים חלקיים ביודעו כי תלמידיו בעלי תורה ויכירו בבקאותם את ההקשר המקרא או החז"לי של המקור. ניתן אף למצוא ראיות לכך ששומעי הדרשות היו אנשים שקראו ושנו⁵⁹ וייתכן שר' נחמן סומך על כך. לדעתי, הסיבה לציטוטים החלקיים היא על מנת לא לפגום ברצף הרטורי של אמירת הדרשה על ידי התעכבות על המובאה.

הקצנת המסר

בשלב פיתוח הרעיון המובא בדרשה ניכרת נטייה להקצין את המסר בשלב הראשון, ולאחר מכן 'לרכך' אותו באמירה אמביוולנטית יותר. כך לדוגמא, בתחילת תורה ג' מניח ר' נחמן כי 'מי ששומע נגינה ממנגן רשע קשה לו לעבודת הבורא', אך בהמשך יומר 'והתיקון הוא שיוכל לשמוע נגינה מכל אדם...'. דוגמאות נוספות לתופעה זו נוגעות למעמדו של הצדיק בדרשותיו. פעמים רבות מיוחסות פעולות או תכונות מסוימות לצדיק בלבד בשלב בראשון, ובהמשך התורה תימצא היכולת או התכונה אף אצל כל אדם. כך בהתחלת הטיעון: 'מאין מקבלין הרוח

⁵⁶ ח"י כללים, בהקדמות לליקוטי מוהר"ן. ההדגשה שלי.

⁵⁷ עירובין נד.

⁵⁸ ברכות כב.

⁵⁹ ר' נחמן עצמו אף עורך את תלמידיו לעסוק בתורה שבע"פ, ובכלל בלימוד תורה וגמרא. בהקשר זה מעניין לעקוב אחר סדרי הלימוד הקיצוניים שקבע ר' נחמן לתלמידו ר' נתן. דוגמא נוספת לכך שהבאים לדרשות היו בעלי תורה ניתן לראות בסיפור בחיי מוהר"ן ל"ה.

חיים? ... מהצדיק והרב שבדור, ובהמשכו: 'כי רוח צפון הוא בחינת הרוח הצפון בלבו של אדם, שהוא בחינת הרוח חיים'⁶⁰.

לדעתי, גם לתופעה זו יש יסוד רטורי. ר' נחמן 'מרחיק' תחילה מן השומעים את היכולת לשמוע נגינה ממנגן רשע, או לעסוק בתיקון הרוע באופן מוחלט, ואחר כך מתווה את הדרך לתיקון 'בכל זאת'. מהלך כזה יוצר אצל השומעים תחושה שמתקיים תהליך דינאמי של גיבוש הרעיון ומשמעותיותו לאורך אמירת התורה, ואף שינוי במסר המועבר אליהם - תחילה היו הם אנשים פשוטים המנועים מפעולות כאלו ואחרות, ולבסוף עושים הם כמעשה הצדיקים!⁶¹

סיפורים

ר' נחמן כדרשן רטוריקן משלב בדיבוריו עם הקהל גם סיפורים, כאמצעי רטורי חשוב ביותר. ייתכן ויש בכך סיבה נוספת מדוע החטיבות הראשונות בספר עוסקות בסיפורים תמוהים. הספר 'סיפורי מעשיות' וקבצים אחרים של סיפורים⁶² מעידים עד כמה הרבה ר' נחמן לספר סיפורים ומעשיות מסוגים שונים. יש להרחיב יותר על הקשר שבין הסיפור והדרשות בתורתו של ר' נחמן, נציין כאן רק שנראה כי ר' נחמן החשיב את הסיפור יותר מאשר את הדרשה. בתורה ס' מחשיב ר' נחמן את הסיפור יותר מאשר 'שבעים הפנים של התורה' (המהווים את מכלול הפרשנויות והדרשות). באותו מקום מציין ר' נחמן את כוחו של הסיפור לעורר את השומעים.

בדיחות והלצות

ר' נחמן השתמש גם בבדיחות ובהלצות בהם ליוה ואף הסביר בעזרתם את הסיבה לאמירת התורה. הלצות אלו מופיעות בעיקר בספר חיי מוהר"ן, אך הנה הלצה שהפכה ל'תורה' בספר ליקוטי מוהר"ן: 'ענה ואמר רבינו ז"ל, הנה הכל אומרים שיש עולם הזה ועולם הבא. והנה עולם הבא - אנו מאמינים שיש עולם הבא, אפשר יש גם עולם הזה

⁶⁰ תורה ח', ב. דוגמא חריפה יותר מופיעה בהמשכה של התורה (ח): בסוף קטע ה' מדובר על כך שההתמודדות עם תיקון הרוע שמורה לצדיק בלבד (ולנלוויים אליו), ומיד אחר כך נאמר: 'לבווא לזה, להפריש הרע מהטוב הוא על ידי תורה ותפילה' ונוספות הבהרות מעשיות כיצד על כל אדם 'לבוא לזה'.

⁶¹ עניין זה של העברת תפקידיו הרוחניים של הצדיק אל כל אדם ואדם ראוי להרחבה רבה יותר, והוא כמובן יסוד תיאולוגי חשוב ביותר בתורת ברסלב. בנקודה זו קשה לי לקבל את דעתו של ר' אברהם ב"ר נחמן בכלל ט' כי בהתייחסויות אל הצדיק 'עיקר כוונתו הוא על יחידים הדורות כרשב"י והאריז"ל, וברובם ככולם לא יהיה עיקר כוונתו זולת על משה משיח בעצמו, שאנו מחכים לו'.

⁶² אלו המופיעים בחיי מוהר"ן תחת הכותרת 'סיפורים חדשים', ובספרו של ר' אברהם ב"ר נחמן 'כוכבי אור', ירושלים תרצ"ג.

גם כן באיזה עולם, כי בכאן נראה שהוא הגיהנום... ואמר שאין נמצא שום עולם הזה כלל.⁶³

סיכום

ראינו כאן את התהליכים המורכבים המתקיימים אצל הדרשן, אצל הקהל, ובין הדרשן והקהל בעת הדרשה. עקבנו במידה רבה אחרי ה'יישום' של העקרונות בדמותו של ר' נחמן עצמו. ראינו כי הדרשה ממלאת מספר תפקידים שונים, ואף סותרים. הדרשה מכילה 'ערמומיות' של לימוד תורה אך גם מוסר ותוכחה. הדרשן הצדיק פונה אל קהל או אך גם מסתתר או מסתיר מהם את תורתו. תכליתה של הדרשה היא לחזק את השומעים ולהשפיע על חייהם שלאחר הדרשה, מנגד נתפסת הדרשה גם כפעולה עצמה - היא עצמה תיקון העולם וההתמודדות עם כוחות השבר והרוע שבו. הדרשה נועדה לקהל אך גם נוצרת ממנו. הקהל אינו הצלע היחידה היוצרת את הדרשה, במקביל היא נוצרת בשכלו של הדורש, מידיעותיו ומיכולותיו האינטלקטואליות, וגם נמשכת היא ויונקת מן 'הלב העליון', מתפילתו של 'שליח הציבור' אל ה'.

לסיום, נסדר כאן שוב את המתרחש בעת הדרשה הן ברובד הגלוי, על פני השטח, והן ברובד הסמוי של ההתרחשות הבלתי מילולית המתרחשת 'בפנים', בנפשו של האדם. אחלק בין המתרחש אצל הדרשן ואצל המאזין לדרשה.

השומעים

ברובד הגלוי:

1. לומדים את דברי התורה ומסריה, ואף מפענחים טקסטים קשים.
2. מאזינים לדברי תוכחה, מוסר וחיזוק.

ברובד הסמוי:

1. הדרשות מפוענחות על ידם לדברי מוסר שנועדו להם.
2. סיפורי המעשה שהם שומעים מפוענחים על ידם לדברי מוסר שנועדו להם.
3. רואים את תפילתו של הדרשן ונוכחים במעמד של קידוש ה'.
4. לומדים מן הדרשן כי 'הוצאת מים מן הסלע' ולימוד תורה נעשים על ידי תפילה.

⁶³ תניינא קיט.

5. רואים את פניו המאירות והשמחות של הצדיק ומתעוררים לשוב בתשובה על ידי כך.

הדרשן

ברובד הגלוי:

1. מלמד תורה לקהלו.
2. משפיל את הגבוהים על ידי מוסר ותוכחה.
3. מחזק את הקטנים בדברי חיזוק.
4. מכנס את הקהל ויוצר בכך מעמד של 'תפילה בציבור' ושל 'קידוש ה'.

ברובד הסמוי:

1. שומר על איזון עדין בין דרשה וסיפור למוסר ותוכחה. בין מסרים גלויים לסמויים.
2. מלמד זכות על העם כלפי בוראו.
3. ממתיק דינים ומתמודד עם הגזירות וכוחות הרוע שבעולם, והופך את הדרשה עצמה לפעולת התיקון.
4. יוצר את הדיבור האלוקי עצמו, וגורם לדיבור האלוקי להישמע בעולם.
5. משתמש בנוכחותם של הקהל על מנת ליצור פעולה רוחנית.

אינני חושב כי ניתן למצוא במרחביה של התורה החסידית תפיסה בנויה ומגובשת כל כך על תפקידו הדרשני של הצדיק ועל תפקידיו הצדיקיים של הדרשן, כבהגותו של ר' נחמן מברסלב. ר' נחמן עצמו חי את הדברים שעליהם כתב, ומיזג בחייו את תפקיד הצדיק והדרשן, ואת המתח שביניהם. בתפיסת הצדיק כדרשן הופכת חווית הפגישה עם הצדיק לחוויה שהיא מילולית בעיקרה, אך גם נושאת בחובה רבדים נוספים של מפגש ושל התרחשות פנימית, שהדרשה היא המסגרת שבתוכה הם מתקיימים.